

СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ СРСР В АНГЛО- АМЕРИКАНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Історія Радянського Союзу як предмет наукових зацікавлень англо-американської історіографії утвердилася з другої половини 1940-х років, що було пов'язано насамперед з політичною обстановкою „холодної війни”. Проте, 1990-ті та 2000-ні рр. принесли чимало змін в англомовну радянологію, зокрема і в проблематику соціальної історії. Окрім власне політичних, суспільних, культурних змін у регіоні колишнього СРСР і Східної Європи, перелом у соціальних студіях зумовлений також низкою важливих соціокогнітивних факторів у самій англомовній історіографії.

Проблематика соціальної історії СРСР в англо-американській історіографії не стала предметом спеціального дослідження в сучасній українській історичній науці, чим зумовлюється мета нашої статті – дати загальну характеристику тематичного спектру англомовної літератури з соціальної історії СРСР та визначити найважливіші чинники його формування.

На нашу думку, визначальним явищем в англомовній радянології останніх десятиліть став методологічний переворот у її студіях. Передусім дослідники відмовилися від загальноприйнятих у минулому пояснювальних концепцій радянського соціального устрою – тоталітарної, підтримуваної тоталітаристською школою англомовної радянології, і модерністської, більшість прихильників якої було серед т. зв. радянологів-ревізіоністів. Хоч правильніше сказати не відмовилися, а, виходячи з них, почали шукати інші теорії і моделі – багатовекторніші та динамічніші.

Серед таких нових напрямів слід виділити, наприклад, неотрадиціоналістський підхід, прихильники якого (Кен Джовіт, Ендрю Волдер, Янош Корнаї, Тері Мартін та ін.) вважають, що сталінізму, як і радянській суспільній системі загалом, був притаманний ряд „архаїзуючих” елементів, що уподібнювали її до традиційних, домодерних суспільств: практика клопотань, взаємовідносини за схемою патрон-клієнт, усеприсутність неформальних міжособистісних зв'язків, на зразок блату, приписувані статусні категорії, монархічний принцип управління у Кремлі, надання владі містичного характеру та її ритуальне відображення.

Інший підхід, хоч умовно й називається „модерністським”, проте не співпадає зі своїм везаві зразка 1970-х рр. Прихильники цього зреформованого підходу (Йохен Гелбек та ін.) не погоджуються з концептом „модерності”, що творився західними дослідниками виключно на західному досвіді. У такій формі він непридатний для Радянського Союзу, оскільки останній є прикладом альтернативної форми модернізації. Як для модернізованої країни, для СРСР характерним є використання низки інструментів конструювання соціуму, на досліджені яких й зосереджують увагу дослідники: планування, принципи наукової організації суспільства, показники добробуту, механізми нагляду за населенням тощо [1, 11].

Оригінальна модифікація тоталітарної концепції радянського суспільства належить досліднику Владіміру Шляпентоху. У своїй монографії „Нормальне

тоталітарне суспільство” (2001 р.) він доводить, що Радянський Союз слід визнати „нормальною соціальною системою” або „нормальним тоталітарним суспільством”. Критерієм нормальності історик вважає здатність соціальної системи виживати та відтворювати себе протягом тривалого періоду часу. Радянське суспільство, на його думку, цілком відповідало цим умовам. Більше того, розпад СРСР був прямо зумовлений порушенням „нормальності” радянської системи внаслідок горбачовських реформ, набуттю нею неприродного, „гібридного” стану [2, 6]. Автор визначає ті соціальні інституції, які стали головними для радянського суспільства і які залишилися незмінними протягом тривалого часу, слугуючи основою для послідовного відтворення у часі системи специфічного радянського устрою. Серед таких він називає абсолютне домінування верховного лідера в процесі прийняття рішень, політичну монополію однієї партії, політичний нагляд як найбільш могутній інструмент режиму, мілітаризацію суспільства, агресивну імперіалістичну політику, виховання населення у дусі тоталітарної ідеології, заперечення релігії, повну монополію на медіа, освіту, науку і культуру, домінування центральної адміністрації у кожній провінції, відсутність демократії, офіційну мораль на основі класового підходу, централізований контроль над економікою, державну власність як основу виробництва, врешті заборону приватної економічної діяльності [2, 12].

Найбільші ж методологічні зміни в англomовній радянології відбулися завдяки т. зв. „культурному перевороту” у цій галузі. Саме культурну історію та культурно-антропологічний підхід до вивчення радянського суспільства такі відомі на Заході славісти, як Шейла Фіцпатрік, Рональд Суні та Джон Кіп вважають основним у сучасній англomовній історіографії, методологічною базою третього покоління англomовних радянологів [1, 1–14; 3, 89–100; 4, 57–64]. Прихильники такого підходу схильні вважати Радянський Союз особливою культурою чи цивілізацією, з характерними для неї соціокультурними феноменами. Звідси увага до проблем менталітету та уявлень звичайних радянських громадян, ритуалів, святкувань і церемоній, народної культури, конструювання суспільних символів, повсякденного життя, соціокультурних ідентичностей, ідеології тощо. Зважаючи на значення цього підходу, нижче ми трохи детальніше зупинимося на конкретних працях, написаних у його рамках.

Кардинальні зміни відбулися також і в джерельній базі англomовної історіографії: відкрився доступ до раніше засекречених архівних матеріалів і значно спростилися можливості працювати з цими матеріалами іноземцям [5, 13–64]. Це дало змогу історикам не лише заглибитися в офіційні документи, але й якісно розширило джерельну базу їхніх досліджень. На даний час англomовними вченими активно використовуються такі види джерел як офіційна документація, усні свідчення, документи особистого характеру, листи в пресу та до владних органів, доноси, карні справи, постери та пропагандистські плакати, анекдоти, художня література, неофіційна періодика тощо.

Третім фактором розвитку сучасної англomовної історіографії став прихід нового покоління дослідників, які на початку ХХІ ст. вийшли на передові позиції у радянознавчих дослідженнях. Окрім володіння новими пошуковими методиками, широким колом знайомств і співпраці з пострадянськими колегами, найвизначальнішою їхньою рисою є відсутність досвіду ідеологічної

боротьби з політичним ворогом – Радянським Союзом, досвідом, що в тій чи іншій мірі накладав свій відбиток на старше покоління англомовних радянологів, змушуючи їх повсякчас зважати на вироблену звичку самоцензури.

Таким чином, дослідження зі сфери соціальної та культурної історії СРСР виявилися одними з найдинамічніших та прогресуючих у 1990-ті та 2000-ні рр. Хронологічно більшість з них стосувалися періоду сталінізму в радянській історії. Саме останній перебрал на себе практично всю увагу дослідників. Сталінізм як спосіб правління і політичного контролю, сталінізм як інструмент формування нової людини, сталінізм як цивілізація, як повсякдення життя, як спосіб організації соціального устрою, як страх і терор – це лише мінімальний перелік тем, що захопили всю західну історіографію в останні два десятиліття.

Окресливши загальні характеристики розвитку англомовної соціальної і культурної історії СРСР у останні роки, спробуємо коротко зупинитися на основних наукових працях, що вийшли друком у названий період.

На наш погляд, найбільш плідним і динамічним напрямом радянознавчих студій в англомовній історіографії сьогодні є вивчення повсякденних культурних практик радянського суспільства, зокрема сталінізму та хрущовського періоду. Проблеми приватності загалом, повсякденного життя в умовах радянського суспільного ладу вивчали такі дослідники як Левіс С'егельбаум, Девід Кровлі, Сюзан Рейд, Кетрін Ітон [6] тощо.

Одним з найбільш важливих питань для істориків-повсякденників є взаємозв'язок між приватними й публічними практиками та взаємооберненість приватної й публічної сфер життя у радянському суспільстві. Як зазначав відомий сучасний дослідник сталінізму Стівен Коткін, радянські громадяни не лише мусили навчатися того, як „говорити по-більшовицьки”, щоб оволодіти мовою та практиками, які асоціювалися з пост-революційним устроєм, але неunikнено інтералізували більшовицькі цінності і самі починали вірити в них. Тобто, як бачимо, спостерігається накладання, вплив публічного на трансформацію приватного в радянському суспільстві. Подібні проблеми порушували в своїх працях також Йохен Гелбек, Владімір Козлов, Алексей Кожевніков та ін.

Сталінізм у повсякденному вимірі передбачав такі специфічні практики, як шохвилинне самопостереження і самоконтроль, публічне визнання вини, громадське обговорення чийогось приватного життя, самокритицизм, використання членства в партії чи комсомолі для вирішення особистих справ тощо. За сталінізму, вважає Й. Гелбек, люди публічно говорили речі, які вважали брехнею, і обговорювали „правду” в приватному житті. Левіс С'егельбаум додавав, що звертання до влади зі скаргами, доносами, проханнями, тобто перенесення до громадської сфери особистих життєвих ситуацій було частиною повсякденного репертуару радянських громадян у боротьбі з життєвими труднощами, оскільки інші способи вирішення проблем у сталінський період були недієвими [7, 71–73].

Досліджується істориками й зворотній процес інтеріоризації, привнесення до приватного життя особи чи окремої сім'ї якихось спільних, колективістських практик, що за своїм означенням були протилежні до інтимного, осібногo способу життя. Одними з перших в англомовній історіографії у 1990-ті рр. цю проблему порушили Светлана Бойм та Річард

Стайтс. С. Бойм весь спосіб функціонування радянської культури та щоденного життя визначала через притаманне їм тяжіння до т. зв. „спільного простору”. Наприклад, у практиках організації житла виявом цього є комунальна квартира, у літературі – графоманія [8].

Історик Стівен Коткін досліджував „соціалістичні форми поселення” – місто, у якому визначальною характеристикою стало спільне, комунальне проживання людей. Так, вивчаючи процес переорієнтації житлових забудов від сімейного до колективного типу, він стверджував, що цим кожен міський житель був поставлений у рівні умови з іншими, займав фіксований обсяг місця, визначений науковими нормами здоров’я і гігієни. Таке проживання з часом кардинально змінювало психологію та стиль життя людей: житлова площа формувалася у свідомості як арена, на якій відбувалися щоденні маленькі битви та випробування. Коли разом жили представники різних поколінь, кілька людей в одній кімнаті, збереження хоч якоїсь приватності вимагало всіх можливих хитрощів. До того ж така система проживання якнайбільше сприяла взаємному нагляду, який влада не просто попускала, а навіть заохочувала до нього [9, 231–247].

Натомість Дебора Філд намагалася визначити загальноприйняте офіційне розуміння приватного життя та його норм згідно з комуністичною мораллю та панівної ідеології, звертаючи особливу увагу на часи хрущовського періоду. У своїй статті „Несумісні відмінності: Розлучення і ув’язнення про приватне життя в хрущовську еру” (1998 р.) вона зазначила, що, на думку радянських лідерів, належний спосіб організації внутрішнього життя громадян забезпечував соціальний і політичний порядок у суспільстві. Ідеальні міжособистісні відносини виключали конфліктність, тверезий розум і висока моральність керувала пристрастями та поривами, а індивідуальні інтереси та потреби індивідів ніколи не суперечили громадським вимогам і не витісняли їх за значимістю. У хрущовський період це доповнювалося переконанням, що розвиток економіки, підтримання суспільного порядку та перехід від соціалізму до комунізму потребує активних, позитивно налаштованих і саможертвуваних працівників, людей, не потурбованими сімейними негараздами, суперечливими емоціями чи недозволенними бажаннями. На практиці ж пропагований образ ідеального громадянина не співпадав з реаліями та потребами радянських громадян захистити свою приватність [10, 613].

Іншими популярними темами стали вивчення ролі ритуалів у радянському суспільстві, особливо у процесі формування нової „радянської” ідентичності (Лоренц Ерен, Карен Петрон) [11, 144–147]; соціальні інструменти контролю особистості, конструювання її соціальної, національної, гендерної ідентичності, моральних переконань, типів поведінки в системі радянського суспільства (Мервін Метьюз, Франсіз Бернстейн, Пітер Голквіст, Томас Вульф, Домінік Арель, Джеймс Гейнзен) [12, 162–163; 13, 389–412]; колективні емоції у соціумі та їх роль у виборі повсякденних поведінкових стратегій (Роберт Тьорстон, Гленіс Янг) [14, 213–234; 15, 113–151]; девіантні форми поведінки та реакція радянської держави на порушення соціальних норм та ідеологічних приписів (Лін Віола, Йохен Гелбек, Роберт Горват, Джеймс Гейнзен, Синтія Гупер) [16–22] та інші проблеми.

Підводячи підсумок, відзначимо, що на сучасному етапі вивчення історії СРСР переорієнтація дослідників на нові методологічні засади виявилася

найяскравіше, що зумовлювалося як зміною поколінь англо-американських радянологів, так і ширшим доступом до джерельної бази на терені колишнього СРСР. Нині дослідники активно використовують теоретичні напрацювання історії повсякдення, гендерної історії, історії націоналізму та „нової імперської історії”, і без знання цього загального контексту зрозуміти дослідження англomовної історіографії щодо суспільного ладу Радянського Союзу стає просто неможливо, особливо коли це стосується сучасних концепцій неотрадиціоналістського суспільства, патерналістської системи чи щоденних культурно-цивілізаційних практик сталінізму.

1. Fitzpatrick S. *Introduction* // *Stalinism: New directions* / Ed. by S. Fitzpatrick. – New York, London: Routledge, 2000.
2. Shlapentokh V. *A normal totalitarian society: The Soviet Union – How it functioned and how it collapsed*. – Armonk, New York, London: M. E. Sharpe, 2001.
3. Keep J. *Old controversies, new approaches* // Litvin A., Keep J. *Stalinism: Russian and Western views at the turn of the millennium*. – Londres, New York: Routledge, 2005.
4. Suny R. G. *Reading Russia and the Soviet Union in the twenties century: How the 'West' wrote its history of the USSR* // *The Cambridge history of Russia*. – Vol. III: *The twenties century* / Ed. by R. G. Suny. – Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
5. Graziosi A. *The new Soviet archival sources. Hypotheses for a critical assessment* // *Cahier du monde russe*. – 1999. – An. 40. – № 1–2.
6. Siegelbaum L., Sokolov A. *Stalinism as a way of life: A narrative in documents*. – London, New Haven: Yale University Press, 2000.
7. Fitzpatrick S. *Private and public practices* // *Stalinism: New directions* / Ed. by S. Fitzpatrick. – New York, London: Routledge, 2000.
8. Boym S. *Common places: Mythologies of everyday life in Russia*. – Cambridge, MA, London: Harvard University Press, 1994.
9. Kotkin S. *The search for the socialist city* // *Russian History*. – 1996. – Vol. 23. – № 1–4.
10. Field D. *Irreconcilable differences: Divorce and conceptions of private life in the Khrushchev era* // *Russian Review*. – 1998. – Vol. 57. – № 4.
11. Keep J. *'It's a woman's world'* // Litvin A., Keep J. *Stalinism: Russian and Western views at the turn of the millennium*. – Londres, New York: Routledge, 2005.
12. Starks T. [Review of] Bernstein, Frances Lee. *The dictatorship of sex: Lifestyle advice for the Soviet masses*. DeKalb: Northern Illinois University Press, 2007. xvii, 246. // *Russian Review*. – 2008. – Vol. 67. – № 1.
13. Heinzen J. *The art and the bride: Corruption and everyday practice in the late Stalinist USSR* // *Slavic Review*. – 2007. – Vol. 66. – № 3.
14. Thurston R. W. *Fear and belief in the USSR's „Great terror”: Response to arrest, 1935–1939* // *Slavic review*. – 1986. – Vol. 45. – № 2.
15. Young G. *Emotions, contentions politics and empire: Some thoughts about the Soviet case* // *Ab imperio*. – 2007. – № 2.
16. Roth-Ey K. *„Loose girls” on the loose? Sex, propaganda and the 1957 youth festival / Women in the Khrushchev era* / Eds. by M. Ilic, S. E. Reid, L. Attwood. – New York: Palgrave, Macmillan, 2004.
17. Alexopoulos G. *Amnesty 1945: The revolving door of Stalin's Gulag* // *Slavic Review*. – 2005. – Vol. 64. – № 2.
18. Barnes S. *„In a manner befitting Soviet citizens”: an uprising in the post-Stalin Gulag* // *Slavic review*. – 2005. – Vol. 64. – № 4.
19. Viola L. *Popular resistance in the Stalinist 1930s* // *Kritika*. – 2000. – Vol. 1. – № 1.
20. Komaromi A. *The unofficial field of late Soviet culture* // *Slavic Review*. – 2007. – Vol. 66. – № 4.
21. Statiev A. *The nature of anti-Soviet armed resistance, 1942–1944: The North Caucasus, the Kalmyk autonomous republic, and Crimea* // *Kritika*. – 2005. – Vol. 6. – № 2.
22. Heinzen J. *Informers and the state under late Stalinism: Informant networks and crimes against 'Socialist property', 1940–53* // *Kritika*. – 2007. – Vol. 8. – № 4.